

UOT 327

BEYNƏLXALQ MÜASİBƏTLƏRDƏ QLOBAL İQLİM DƏYİŞİKLİYİ: ELMİ-NƏZƏRİ YANAŞMALAR VƏ PRAKTİKİ TƏDBİRLƏR

Vəfa MÜRŞÜDLÜ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 20 yanvar 2023; çapa qəbul edilmişdir: 27 fevral 2023; online-da çap edilmişdir: 30 mart 2023.

Received: 20th of January, 2023; accepted: 27th of February, 2023; published online: 30th of March, 2023.

Açar sözlər: *qlobal iqlim dəyişikliyi, təbiətin mühafizəsi, ekoloji problemlər, dərən ekologiya, Buyen Vivir konsepsiyası*

Giriş

XX əsrin II yarısından etibarən bəşəriyyət qlobal miqyasda ciddi ekoloji problemlərlə üzləşdiyini anlamağa başladı. Qlobal iqlim dəyişiklikləri təkcə ekoloji problemlər yaratmır, eyni zamanda dövlətlərarası münasibətlərə öz təsirini göstərir. İnsan fəaliyyətinin təbiətə təsiri, bir çox hallarda əsaslandırılmadan təbiətə müdaxilə, təbii sərvətlərin kortəbii və amansızcasına istismarı dağıdıcı xarakter alıb və geriye dönüşü olmayan proseslərə təkan verib. Yer kürəsində əhalinin artımı, iqtisadi cəhətdən geri qalmış ölkələrdə demoqrafik partlayışlar ərzaq məhsullarına tələbatı artırır, milyonlarla insanı aclıq təhlükəsi ilə üz-üzə qoyur.

Sənaye inqilabları zamanı “təbiətin ram edilməsi” nəticəsində dünyanın müxtəlif yerlərində “ekoloji sarsıntılar” baş qaldırmağa başladı. İqlim fəlakətləri, zəlzələlər, daşqınlar, quraqlıq və s. əvvəllər də var idi, lakin bu hadisələr təbii hadisələr idi, indi isə təbiət insan fəaliyyətinin təsiri altında qlobal miqyasda problemlərlə üzləşməli olub. Nəticədə planetin özündə həyatın mövcudluğu təhlükə altına düşüb. Ətraf mühitin pisləşməsi istər atmosfer çirklənməsinə, istər içməli su mənbələrinin çirklənməsinə səbəb olmuş, eyni zamanda Yer faunası və florasına təsir etmişdir. Sənaye istehsalının artması, təbii sərvətlərin kortəbii istifadəsi, ətraf mühitin antropogen təsirlərin altında çirklənməsi və yeni ekoloji təhdidlərin yaranması nəticəsində bəşəriyyətin qarşısına iqlim problemləri kimi yeni təhlükələr çıxarmışdı. Beləliklə, iqlim dəyişikliyi beynəlxalq birliyin qarşısında duran bir nömrəli məsələyə çevrildi. 2010-cu il dünyada ən isti il kimi tarixə düşdü, növbəti illər də öz növbəsində ən isti illər olaraq keçdi. Bu səbəbdən Böyük Britaniya ilk dəfə olaraq iqlim dəyişikliyi səbəbindən fəvqəladə vəziyyət elan etdi. Sonradan bu addım atan ölkələrin sayı 25-ə çatdı [6].

XX əsrin II yarısından etibarən ətraf mühit problemləri beynəlxalq birliyin diqqətini cəlb etməyə başladı. İqlim və ekologiya ilə bağlı problemlər beynəlxalq siyasi proseslərin tərkib hissəsinə çevrilirdi. Avropa İttifaqı qarşıdakı onillikləri də nəzərə almaqla “Yeni

* Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: vafamurshudlu@gmail.com

yaşıl kurs” ideologiyasını irəli sürdü. Hətta ABŞ prezidentləri də iqlim problemlərinin kəskinliyini etiraf etməyə başlayıblar.

İqlim dəyişikliklərinin elmi-praktik cəhətdən öyrənilməsi, onun yaratdığı fəsadların birgə kollektiv səylərlə dünya birliyi tərəfindən aradan qaldırılmasına cəhdlər edilməkdədir. Təbiət və cəmiyyət arasında münasibətlər, ətraf mühit və ekoloji problemlərin sosial cəmiyyətlərə, dövlətlərə və xalqların həyatına birbaşa və dolayısı siyasi, iqtisadi təsirləri bu sahədə praktiki, elmi-nəzəri yanaşmaların, cərəyanların meydana çıxmasına yol açdı. Təqdim olunan məqalədə qlobal iqlim dəyişiklikləri, ekoloji problemlər, onların beynəlxalq münasibətlərə təsiri, ekoloji böhranın aradan qaldırılmasında beynəlxalq birliyin birgə fəaliyyəti və bu sahədə mövcud elmi nəzəriyyə və cərəyanlar araşdırılır.

Qlobal iqlim dəyişiklikləri və ekoloji problemlər

Təxminən 1970-ci illərdən başlayaraq, Antarktika üzərində ozon təbəqəsinin miqdarının qlobal azalması müşahidə edildi. Havanın qütblərə doğru aktiv axını ilə əlaqədar olaraq Antarktika qitəsi üzərində ozon qatının dağılması prosesinin baş verdiyi məlum oldu. Ozon qatının dağılması ekvator zonasında planktonların, flora və faunanın məhvinə, okeanın biogenezinin dağılmasına, insanlarda göz xəstəliklərinin və xərçəngin yaranmasına, insanlarda və heyvanlarda immunitetin zəifləməsi nəticəsində müxtəlif xəstəliklərin yaranmasına səbəb olurdu. Ozonun ümumi miqdarının azalması eyni zamanda buzlaqların əriməsinə gətirib çıxarır. Son yüz ildə Yer kürəsində orta illik temperaturun 0,8 dərəcəyə qədər artması qlobal istiləşməyə gətirib çıxarıb. Ultrabənövşəyi şüaların artması nəticəsində buzlaqların ərimə prosesi sürətlənmiş, dünya okeanında suyun səviyyəsi 15-17 sm artmışdır [1].

Dünya birliyini narahat edən iqlim problemlərindən digəri ümumi istiləşmə fonunda parnik effektinin yaranmasıdır. Atmosferdə karbohidrogenlərin toplanması nəticəsində yaranan istixana effekti təkcə elmi dairələri narahat etmir, həm də dünya əhalisində ciddi qorxu yaradır. Son onilliklər ərzində istixana effekti su ehtiyatlarının ümumi vəziyyətinə də pis təsir etmişdir. Nəticədə 1940 və 1980-ci illər arası dövrdə suya tələbat iki dəfədən çox artmışdır. Bununla belə, planetin əhalisinin 40%-i hələ də içməli su qıtlığından əziyyət çəkir [8].

Biosferin qorunub saxlanılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biri də torpaq örtüyünü qorunub saxlanılması və yararlılığıdır. İnsan övladı qidaya olan tələbatının 98-99% kənd təsərrüfatından və heyvandarlıqdan əldə edir. Günəş radiasiyasının udulması və əks olunması, torpaq və hava arasında nəmişliyin dövr etməsi, havanın tərkibi və su hövzələrinin vəziyyəti torpaq örtüyünün durumundan asılıdır. Lakin torpağa münasibətdə antropogen təsirlər miqyasına və nəticələrinə görə ən dağıdıcı hesab olunur. Torpağın eroziyaya uğraması alimlər tərəfindən “planetin sakit gedən böhranı” kimi qiymətləndirilir [8].

Kənd təsərrüfatında pestidlərin həddən artıq istifadəsi torpağın və suyun çirklənməsi ilə nəticələnir, kənd təsərrüfatının ekologiyasına zərər vurur, insanların və heyvanların sağlamlığı üçün təhlükə yaradır. Pestidlər kənd təsərrüfatında istehsalın artırılmasına xidmət etməli olduğu halda, təbii yırtıcıların, eləcə də digər zərərverici olmayan digər canlıların məhvinə gətirib çıxarır. Digər tərəfdən, 400 növdən çox zərərverici pestidlərə qarşı müqavimətlərini artıraraq çoxalmaqdadır [11].

1950-1983-cü illərdə kimyəvi gübrələrin istifadəsi planetdə adambaşına hesablanarsa 5 dəfədən artıq olmuşdur. Hətta bəzi ölkələrdə gübrələrdən həddən artıq istifadə olunması göllərdə, suvarma kanallarında suyun tərkibinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Son onilliklərdə qrunt sularında nitratların səviyyəsi artmaqdadır. Qrunt sularının keyfiyyətinin pisləşməsi həm inkişaf etmiş ölkələrin, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin ciddi probleminə çevrilmişdir [11].

Dünyanın meşə örtüyü ciddi zərər görüb. Zəngin karbohidrogen mənbəyi olan meşələr ətraf mühitin qaz, su, istilik rejimlərini tənzimləyir, zəngin qida, ağac, bitki mənbəyi hesab olunur. Süni şəkildə meşələrin salınmasına baxmayaraq ildən ilə dünyanın meşə örtüyü azalır və son onillikdə 1/3 qədər azalıb. Əvvəlki illərlə müqayisədə bu göstərici Afrikada 1/2, Asiyada 2/5, Latin Amerikasında 1/3 qədər olmuşdu. Meşələrin azalmasına meşə yanğınları da səbəb olur. Hər il, demək olar ki, 10 milyon hektardan çox meşə sahəsi yanır, bir çox quraqlıq yerlərdə meşələrin qırılmasının qarşısını almaq qeyri-mümkün hala gəlib [8]. Turşu yağışları nəticəsində Qərbi Avropa meşələrinin bir hissəsi yoxa çıxmaq üzrədir.

İqlim dəyişikliyinə yaratdığı təhlükələrdən biri də Yer üzündəki biomüxtəlifliyin azalmasıdır. Antropogen təsirlər üzündən 25 mindən çox bitki, mindən çox vəhşi heyvan növü, yüzlərlə ev heyvan növləri məhv olmuşdur.

Etibarlı enerji mənbələrinin əldə olunması da global iqlim dəyişiklikləri və ekoloji problemlərlə bağlı olan məsələlərdən biridir. Uzun müddət daş kömür əsas istilik vasitəsi kimi geniş istifadə olunmuşdur. Hal-hazırda ən ucuz enerji mənbəyi neft və qaz hesab olunur. 1970-ci ilə yaxın dünya enerji balansında neftin yeri 60% qalxdı. Dünyanın enerjiyə olan tələbatı təbii qaz və alternativ enerji mənbələri hesabına təmin olunmaqdadır. 1972-ci ildə baş verən enerji böhranı zamanı neftin qiymətinin 10 dəfədən çox artması mineral mənbələrdən enerji alınmasına meylləri gücləndirdi. Eyni zamanda neftin və qazın dünyanın müxtəlif bölgələrinə daşınması, neft və qaz kəmərləri məsələsi də ekoloji baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir [8].

Nüvə enerjisindən təhlükəsiz istifadə məqsədilə nüvə dövlətlərinin beynəlxalq əməkdaşlığı çərçivəsində bir sıra işlər görülməkdədir. Dövlətlər nüvə qəzaları zamanı operativ məlumatlandırma və yardım haqqında konvensiyalara, əsasən, sıx texniki əməkdaşlığı davam etdirirlər.

Ətraf mühitin çirklənməsi ilə yanaşı dünyanın bir çox ölkələrində baş verən ekoloji fəlakətlər də bəşəriyyəti çətin sınaqlar qarşısında qoyur. 2015-ci ildə BMT “Hava şəraiti ilə bağlı təbii fəlakətlər nəticəsində insan itkilərinə dair” hesabat dərc etdirdi. Burada qeyd olunurdu ki, son iyirmi ildə dünyadakı ən böyük fəlakətlərin 90% təbii hadisələrlə – daşqınlarla, tufanlarla, quraqlıqla və s. ilə bağlıdır. Son iyirmi ildə 6457 təbii fəlakət baş vermişdir. 1995-ci ildən bu təbii fəlakətlər nəticəsində 606 min nəfər həlak olmuş, 4,1 milyard insan zərər görmüş, ya yaralanmış, ya ev-eşiyindən məhrum olmuş, ya da ehtiyacı olan insana çevrilmişdir. BMT ekspertlərinin hesablamalarına görə, zəlzələ, sunami kimi təbii fəlakətlər 250-300 milyard dollarlıq maddi zərər vurmuşdur [3].

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, dünya əhalisinin böyük bir hissəsi, 3,5 milyard insan atmosfer çirklənməsinə məruz qalmış ərazilərdə yaşayır. Xüsusilə Şərqi Asiya və Sakit okean regionu ölkələri, Çin və Cənubi Koreyada ölkə əhalisinin 50%, Hindistanda və Nepalda isə əhalinin 75% təhlükəli həddə çirklənmiş atmosfer şəraitində yaşayır. 2013-cü ildə dünyadakı ölüm sayının 10% atmosfer çirklənməsi səbəbindən baş vermişdir. Bu arada çirklənmiş sudan ölüm halları 2% qədər azalmışdır.

İqlim dəyişikliyi ilə bağlı Hökumətlərarası Ekspertlər Qrupunun çoxillik tədqiqatları digər təhlükəli yekunlar ortaya çıxartdı. Qeyd olundu ki, əgər atmosfərə istixana qazlarının atılması azaldılmasa əsrin sonuna yaxın Yerdə havanın temperaturu 3,7 - 4,8 dərəcə C və ya daha çox arta bilər və bu isə öz növbəsində təbii fəlakətlərin daha tez-tez baş

verməsinə gətirib çıxaracaq. Nəticədə ərzaq istehsalı azala bilər, kütləvi aclıq baş verər, təbii ehtiyatlar uğrunda münaqişələr kəskinləşə bilər [3].

2018-ci ilin oktyabrında BMT-nin Hökumətlərarası Ekspertlər Qrupunun növbəti xüsusi hesabatında ekspertlərin proqnozları heç də ümidverici olmadı. Beləki bir daha sənayeyəqədərki dövrlə müqayisədə temperaturun 2 dərəcə artmasının bir sıra regionlarda fəlakətli nəticələr doğuracağı proqnozu verildi. Temperaturu 1,5 dərəcədə saxlamaq bu hadisələrin qarşısını ala bilər, lakin alimlər buna ancaq 2030-cu ildə nail olunacağını qeyd edirlər. Böyük Britaniyada çoxsaylı alimlərin də dəstəklədiyi tanınmış Exinction Rebellion hərəkatı “Planeti xilas etmək üçün 11 il vaxtımız var” kimi çağırışları etməyə başladılar. Rusiyada, Braziliyada, Avstraliyada baş verən meşə yanğınları bu hadisələrin nəticəsi kimi qiymətləndirilirdi [6].

Ətraf mühitin qorunması məsələsi: elmi-nəzəri yanaşmalar və praktiki tədbirlər

İqlim dəyişikləri və ekoloji problemlər təkcə ayrı-ayrı dövlətlərin deyil, beynəlxalq hökumətlərarası, qeyri-hökumətlərarası təşkilatların, müxtəlif ictimai hərəkatların qarşısında yeni vəzifələr qoyur. Qlobal iqlim problemləri və onun beynəlxalq münasibətlərə təsiri bu sahədə bir sıra konsepsiya və cərəyanların meydana çıxmasına gətirib çıxardı. Ətraf mühitin qorunması həddən artıq mürəkkəb bir hadisəyə çevrildi və onun həllinə dair yanaşmalar özündə mühafizəkar, islahatçı, radikal ideyaları ehtiva edir.

Qlobal iqlim dəyişikləri və onların bəşəriyyətə, beynəlxalq münasibətlərə təsiri və bu dəyişikliklərə cavab tədbirləri, fəaliyyətin nəzəri-elmi əsasları müxtəlif mərhələlərdən keçmişdi. İlk əvvəl “təbiətin mühafizəsi” termini adı altında bir sıra beynəlxalq tədbirlər təşkil edildi. 1913-cü ildə İsveçrədə Ətraf mühitin mühafizəsinə dair I Beynəlxalq konfrans təşkil olundu. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində təbiətin mühafizəsi təsərrüfat məqsədilə sonradan istismar olunmaq məqsədilə ayrı-ayrı təbii obyektlərin qorunub saxlanılması başa düşülürdü. Bir çox hallarda bu tədbirlər təbiət qoruqlarının yaradılmasından, sənaye növlərinin ehtiyatlarını bərpa etmək məqsədilə vəhşi heyvanların ovunu qadağan etməkdən ibarət olurdu [5].

XX əsrin 40-50-ci illərində beynəlxalq münasibətlərin ekoloji baxımdan araşdırılmasına başlandı. BMT-nin bu proseslərə dəstəyi məqsədilə bir sıra institutlar yaradıldı. XX əsrin 60-70-ci illərində beynəlxalq iqlim idarəetməsinin inkişafına dair kompleks fəaliyyətə başlandı. 1972-ci ildə Stokholmda BMT-nin Ətraf mühit məsələlərinə dair beynəlxalq konfransı çağırıldı və Ətraf mühitin qorunmasına dair proqram işlənib hazırlandı. Beynəlxalq birliyin ekoloji dövlət səviyyəsində problemlərin həllinə cəlb olunmasına başlandı. Dövlətlərdə bu məsələ ilə bağlı ətraf mühitə dair xüsusi nazirliklər və idarələr yaradılmağa başladı. Məhz bu mərhələdə iqlim dəyişikliklərinə dair bir sıra fundamental araşdırmalar aparıldı. XX əsrin 60-cı illərinin sonunda Roma klubu bəşəriyyətin seçdiyi inkişaf yolları ilə bağlı irimiqyaslı qərarların yaxın və gələcək nəticələrini araşdırmaq məqsədilə qlobal problemlərin öyrənilməsinə sistemli yanaşma tətbiq etdi. Məqsəd riyazi kompüter modelləşməsindən istifadə etməklə qlobal problemi öyrənmək idi. Tədqiqatların nəticəsi 1972-ci ildə nəşr olundu. “Bəşəriyyətin problemləri” layihəsi çərçivəsində Roma klubunun “Tərəqqinin həddləri” (“The Limits to Growth”) adlı hesabatda müəlliflər belə bir nəticəyə gəldilər ki, əgər əhalinin hazırkı say dinamikası, sənayeləşmə səviyyəsi, ətraf mühitin çirklənməsi, ərzaq istehsalı və ehtiyatların sərf olunması bu şəkildə davam edərsə əhalinin sayı gözlənilməz və idarəolunmaz şəkildə azala bilər, istehsalın həcmi azalar. Onlar hesab edirdilər ki, inkişaf meyillərini nizamlamaq olar və uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi və ekoloji sabitlik yaratmaq mümkündür. İnsanın əsas ehtiyaclarını qarşılamaqla

və onların hər birinə özünü reallaşması üçün bərabər imkanlar verməklə qlobal tarazlıq yaratmaq olar [4].

1973-cü ildə isə Norveç filosofu Arne Neys “dərin ekolojiya” adlı ekoloji proqramını təqdim etdi və beləliklə yeni eko fəlsəfi hərəkatın əsasını qoydu. Neys “səthi” və “dərin” ekoloji hərəkatlar arasında prinsipial fərqi ayırırdı. Ətraf mühit müdafiəçilərindən fərqli olaraq, o, cəmiyyətin sənaye inkişafının əsaslarını tənqid edirdi. Dərin ekolojiya ekolojiya və siyasi hərəkat kimi ABŞ-da və Avropada çoxlu tərəfdar qazandı. Fransada bu hərəkatın görkəmli nümayəndəsi Alen de Benua inkişaf əleyhinə konsepsiya işləyib hazırladı. Benua sübut etməyə çalışırdı ki, daimi iqtisadi tərəqqi qeyri-təbii və müasirliyin icadıdır. İnkişaf əleyhinə hərəkat ekoloji iqtisadiyyat, istehlak əleyhinə və anti-kapitalizm ideyalarına əsaslanan siyasi, iqtisadi və sosial hərəkat idi. Onun tərəfdarları istehsalı və istehlakı azaltmağa çağırırdılar, çünki hesab edirdilər ki, həddən artıq istifadə ətraf mühitin çirklənməsinə gətirib çıxarır və sosial bərabərsizliyin əsas səbəbidir. Hətta bəzi müəlliflər sirli Corcia daşüstü manifestini yada salırdılar. Burada yazılmışdı ki, Yer kürəsinin əhalisi yarım milyard keçməməlidir. Dərin ekolojiyanın başlıca prinsipi biosfer eqalitarizm prinsipinin də aid olduğu ekologizm idi. Bu istiqamətin görkəmli nəzəriyyəçiləri və tədqiqatçıları antroposentrizm prinsipindən imtina etməyi və onu ekologizm prinsipi ilə əvəz etməyin zəruri olduğunu əsaslandırmağa çalışırdılar [2].

XX əsrin 80-ci illərində beynəlxalq münasibətlərin bütün kompleksinin ekolojiyalaşması prosesi baş verdi. 1983-cü ildə BMT Baş katibinin təşəbbüsü ilə Ətraf mühitə və inkişafa dair Beynəlxalq komissiya yaradıldı. Belə bir Komissiyanın yaradılmasında məqsəd qlobal ekoloji-iqtisadi proqram və onun yerinə yetirilmə yollarını işləyib hazırlamaq idi. 1987-ci ildə BMT-nin Ətraf mühitə və inkişafa dair Ümumdünya komissiyası “Bizim ümumi gələcəyimiz” adlı məruzə hazırladı. Burada ilk dəfə olaraq yaşıl siyasətin tərəfdarları və iqtisadi yüksəliş tərəfdarları arasında kompromis hesab olunan sabit inkişaf konsepsiyasının əsas müddəaları əks olunmuşdu. Lakin Latın Amerikasının ölkələrində iqtisadi inkişafın sürətlənməsi fonunda ekolojiya ilə bağlı məsələlər ikinci dərəcəli məsələlər olaraq qaldı. Nəticədə ekoloji vəziyyət pisləşdi, ətraf mühitin qorunmasının zəruriliyi və təbii ehtiyatların ağıllı istifadə olunması ideyası daha da aktuallaşdı.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, sabit inkişaf konsepsiyası ekoloji xarakterli bütün problemlərin həllini təklif etmirdi. Latın Amerikasının ekolojiyasında üst-üstə yığılan böyük həcmdə ziddiyyətlər digər ayrıca bir konsepsiyanın yaranmasına təkan verdi [9].

XX əsrin 90-cı illəri sabit inkişaf konsepsiyası üzrə beynəlxalq birliyin qarşılıqlı münasibətləri ilə yadda qaldı və XX əsrin sonunda yeni bir paradigmanın yaranmasına gətirib çıxardı. Bu paradigma insanların həyatının hərtərəfli rasionallaşmasını və cəmiyyətin bütün sahələrində əlaqələndirilmiş fəaliyyətini nəzərdən keçirirdi. Artıq çağırışlara milli çərçivədə səmərəli mübarizə aparmağı kifayət etmədiyi, qlobal və regional səviyyələrdə birgə əməkdaşlığın qurulmasının zəruriliyi önə çıxdı. Qlobal sosial-ekoloji problemlərin həllində siyasi sərhədlərin aradan qaldırılması təklif olunurdu. Məhz bu mərhələdə ixtisaslaşmış institutların və donor ölkələrin cəlb olunması ilə birliyə yardım proqramları işləyib hazırlanmağa başladı. 1992-ci ildə Rio-de-Janeyrada BMT-nin Ətraf mühitə və sabit inkişafa dair (UNCED) konfransı keçirildi. Konfrans gedişində “XXI əsrin gündəliyi”, İqlim dəyişikliyinə dair BMT-nin Çərçivə Konvensiyası kimi sənədlər qəbul edildi. Məhz bu mərhələdə Latın Amerikasının bərabər sosial-iqtisadi inkişafın sabit inkişaf modelinə qoşuldu. Regionun bütün potensialının rəşional istifadə olunması və ətraf mühitin qorunub saxlanılması Buyen Vivir konsepsiyasının əsasını təşkil etdi [10].

Rio-de-Janeyra konfransının davamı olaraq 1995-ci ildə Berlində Tərəflərin konfransı keçirildi. Tərəflərin konfransı İqlim dəyişikliyinə dair BMT-nin Çərçivə Konvensiyası çərçivəsində rəhbəredici orqan kimi yaradılmışdır. Tərəflərin konfransı hər il Bonnda Katibliyin mənzil-qərargahında, ya rotasiya prinsipi əsasında və ya BMT-nin beş regional qrupundan birini təşkil edən ölkədə təşkil olunur. 2021-ci ildən 196 dövlət, o cümlədən Avropa İttifaqı dövlətləri Çərçivə sənədinə qoşuldular. Eyni zamanda qeyri-dövlət subyektləri, hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları, yerli özünüidarə orqanları, həmkarlar ittifaqları, alimlər, gənclər də bu sənədin həyata keçirilməsində iştirak edirlər. BMT-nin İqlim üzrə Çərçivə Konvensiyasının ilk dəfə rəsmi şəkildə praktiki olaraq yerinə yetirilməsi Kiota protokolu ilə bağlıdır. Kiota protokolu 1997-ci ildə qəbul edilmiş və 2005-ci ildə qüvvəyə minmiş və 192 dövlət tərəfindən ratifikasiya olunmuşdur (ABŞ onu ratifikasiya etməyib) [7].

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən ekoloji inkişafa yönələn qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı müşahidə olundu. BMT və digər beynəlxalq təşkilatların yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasının inkişafına dair təşəbbüsləri işlənib hazırlandı. Yaşıl iqtisadiyyatla yanaşı iqtisadi problemləri siyasiləşdirən siyasi ekologiyaya da maraq artdı. Ekoloji xarakterli problemlər təkcə beynəlxalq forumların mövzusunə çevrilmirdi, həm də siyasi təzyiq obyektinə çevrilir, özünü iqtisadi sanksiyaların tətbiqində, maliyyə layihələrinin kəsilməsində özünü göstərirdi. Buna bariz nümunələrdən biri 2019-cu il hadisəsi idi. Avropa dövlətlərinin nöqteyi-nəzərincə, Braziliya rəhbərliyi Amazoniya meşələrində yanğınları söndürən zaman ətraf mühitlə bağlı qeyri-rasional siyasət aparmışdı. Nəticədə Almaniyanın kansleri A.Merkel təbiəti qorumaq üçün nəzərdə tutulan layihələrin maliyyələşdirilməsini dayandırdı, mövcud vəziyyətin özü isə Avropa İttifaqı ilə MERKOSUR arasında sazişin ratifikasiya olunmasına mənfə təsir göstərdi [10].

Beynəlxalq münasibətlərdə ekoloji amillərlə bağlı kəskin iqlim dəyişikliyi mövzusu fonunda təkcə siyasi və ya ictimai deyil, həm də elmi mübahisələr aparıcı yer tutmağa başladı. Beynəlxalq təhlükəsizlik kontekstində ətraf mühitin qorunması amilinin güclənməsi daha çox müzakirə olunurdu və qeyd olunurdu ki, iqlim dəyişikliyi ilə bağlı yaranan problemlər sivilizasiyanın gələcək inkişafı üçün çox vacibdir.

Siyasi proseslərdə antroposentrik (antropomərkəzçi) yanaşma ekosentrik (ekomərkəzçi) yanaşma ilə əvəz olunaraq iqlim amilinin rolunu və əhəmiyyətini önə çıxarmışdı. Ekosentrik yanaşma ekoloji baxımdan müxtəlif nəzəriyyə və konsepsiyalarla bağlı idi.

Envayronmentalizm dedikdə ətraf mühitin qorunub saxlanması uğrunda çıxış edən ekoloji təlim və hərəkətlər başa düşülür. Sosial-mədəni və siyasi fenomen kimi bu nəzəriyyə XX əsrin ikinci yarısından etibarən yaranmağa başlayıb. Bu konsepsiyanın əsasını təbiətdən çox, ətraf mühitin qorunması ideyası təşkil edir. Bu nəzəriyyənin ən böyük nümayəndələri kimi M.Şellenberger, T.Nordhauzun adını çəkmək olar. “Keçid. Envayronmentalizmin sonundan imkanlar siyasətinə doğru” kitabında onlar qeyd edirlər ki, envayronmentalizm iqlim böhranının qarşısını almaq iqtidarında deyil. Daha sabit inkişaf strategiyasının işlənib hazırlanmasında bu nəzəriyyənin zəif olması ona yeni bir alternativin ekologizm nəzəriyyəsinin yaranması ilə nəticələndi.

Ekologizm elə bir doktrina ki, onun əsasını insanla təbiət arasında əlaqə ideyası, ekoloji anlayışlar təşkil edir. Bu zaman qeyd olunur ki, hər bir regionun unikalığı səbəbindən bu doktrina özünəməxsus xüsusiyyətlər əldə edə bilər. Ekologizm sonradan “yaşılar” hərəkətinin əsas istiqmətinə çevrildi. Envayronmentalizm və ekologizmin fərqlərini baxmayaraq, onların hər ikisi ətraf təbii mühitin istifadə səviyyəsini azaltmağa çağırır.

Sabit inkişaf konsepsiyasının ilkin variantı ekoloji xarakterli problemlərin hamısını əhatə etmirdi və bu da öz növbəsində Latın Amerikasını ölkələrində özünəməxsus xüsusiyyətləri cəmləşdirən ayrıca yeni bir konsepsiyanın Buyen viver (Yaxşı həyat) konsepsiyasının meydana çıxmasına gətirib çıxardı. Sonradan bu ideya regionun bir sıra dövlətlərinin dövlət siyasəti kimi çıxış etməyə və dövlətlərarası münasibətlərdə əlaqələndirici rol oynamağa başladı. Məsələn, Latın Amerikasını dövlətləri regional əsasda Amazonka çayı hövzəsində Müqavilə Təşkilatı (Amazon paktı) ilə əməkdaşlıqda bu ideyaya əsaslanırlar [10].

Nəticə

Qlobal iqlim dəyişiklikləri, onun yaratdığı ekoloji problemlər təkəcə Yer kürəsinin biomüxtəlifliyi üçün ciddi təhdidlər yaratmır, eyni zamanda siyasi, iqtisadi baxımdan dövlətlərarası münasibətlərə təsir edir. Dünyanın ekoloji vəziyyətinin dəyişməsi, təbii sərvətlər uğrunda mübarizə, əkinə yararlı torpaqların azalması, daşqınlar, su hövzələrinin quruması, quraqlıq və səhrələşmə ağır iqtisadi nəticələr doğurur. İnsanların maddi rifah səviyyəsi pisləşir, sənaye baxımdan daha yüksək miqrasiya və köç məsələləri meydana çıxır. Bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədə olan bu problemlər dünyanın siyasi mənzərəsinə təsirsiz ötürmür. Qlobal iqlim dəyişikliyi eyni zamanda dövlətlərin xarici siyasətinə yenidən baxmağa vadar edir. Qlobal, regional və lokal miqyasda fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlar artıq fəaliyyət planlarına ətraf mühitin bərpasına dair tədbirlər əlavə edirlər. Qlobal iqlim dəyişikliklərinə dair elmi axtarışlar da davam etməkdədir. Ən son araşdırmalarda qlobal istiləşmənin təkəcə antropogen amillərdən asılı olmadığına dair fikirlər də yayılmaqdadır. Məsələn, kalsium karbonatın əmələ gəlməsi ilə atmosfer və okean CO₂ arasında tarazlığın olmasına dair Linus Paulinq fərziyyəsinə görə okeanların temperaturu artarsa, atmosferdə CO₂ artacaq və bu artım artıq qazın, neftin, kömürün yanmasından yaranan CO₂ olmayacaq. Yer kürəsində temperatur dəyişiklikləri eradan əvvəlki minilliklərdə də baş vermişdir və buna görə də iqlimdə baş verən dəyişiklər təkəcə antropogen təsirlərlə izah olunmamalıdır [12].

İqlim dəyişiklikləri ilə mübarizə bütün səylərə baxmayaraq, gözlənilən nəticələri vermir. Bu sahə üzrə tədqiqatçılar hesab edirlər ki, 2015-ci il iqlim dəyişikliyinə dair Paris sazişi çox zəifdir. Onu imzalayan dövlətlər qlobal temperaturun artım səviyyəsini 3 dərəcə ilə məhdudlaşdırmaq imkanlarına malikdirlər. Hətta ABŞ və Çin kimi iri dövlətlərdə karbon qazının azalması istiqamətində irəliləyişin olduğu hesab edilsə də məlum oldu ki, 2018-ci ildə hər iki dövlətdə atmosferə tullantılar iki dəfədən çox artmışdır. 2019-cu ildə iqtisadi inkişaf tempinin azalmasına baxmayaraq, Çində çirklənmələr artmaqda davam edir. Bərpa olunan energetika inkişaf etsə də, onun qlobal miqyasda həcmi 5% keçmir [12].

Qlobal iqlim dəyişiklikləri dövlətlərin daxili siyasi həyatına da təsirsiz ötürmür. Kapitalın ayrı-ayrı güclərin əlində təmərküzləşməsi, geosiyasi gərginlik, genişmiqyaslı texnologiya nailiyyətlər cəmiyyətlərin ayrı-ayrı sosial qruplarına müxtəlif təsirlər göstərir. Bu da kapitalizmin və qloballaşmanın yenidən qurulmasına çağırışlar edən sol qüvvələrin fəallaşmasına gətirib çıxarır. Beynəlxalq münasibətlərdə iqlim amili mühüm rol oynadıqca maliyyə, iqtisadiyyat və sərmayələrin qoyulmasında ətraf mühitin qorunması tələbləri də yüksəlir.

Planetar miqyasda iqlim dəyişikliklərinin hansı səbəblərdən yaranmasına baxmayaraq, onun törətdiyi nəticələrin qarşısını almaq qlobal əhəmiyyət kəsb edir və beynəlxalq birliyin vacib məqsədlərindən biri olaraq hələ uzun müddət gündəlikdə qalacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Ozon qatının dağılmasına qarşı mübarizə bütün dünya ölkələrinin sıx əməkdaşlığından asılıdır, 16 sentyabr 2010
(<http://eco.gov.az/az/nazirlik/xeber?newsID=4918>)
2. Безвесельная З.В. Принципы и перспективы глубинной экологии
(<https://cyberleninka.ru/article/n/printsiyu-i-perspektivy-glubinnoy-ekologii/viewer>)
3. Вебер А.Б. Экология и общественное сознание: Трудный путь к устойчивому развитию // Век глобализации, 2017, № 3, с. 61-76.
4. Гвишиани Д. М. Пределы роста – первый доклад римскому клубу
(<http://www.alt-future.narod.ru/Future/predel.htm>)
5. История и идеологии природоохранной деятельности
(https://studme.org/150607/agropromyshlennost/istoriya_ideologii_prirodoohrannoy_deyatelnosti)
6. Макаров И. Как проблема изменения климата влияет на международные отношения и бизнес-модели (10.02.2020 <https://profile.ru/abroad/kak-problema-izmeneniya-klimata-vliyaet-na-mezhdunarodnye-otnosheniya-i-biznes-modeli-223988/>)
7. Международные переговоры в области изменения климата
(<https://www.diplomatie.gouv.fr/ru/politique-etrangere/climat/la-lutte-contre-le-changement-climatique/les-negociations-internationales-en-matiere-de-dereglement-climatique/>)
8. Современные международные отношения и мировая политика, Учебник, Москва, 2004, 668 с. (<https://textbooks.studio/mejdunarodnie-otnosheniya-uchebnik/sovremennyye-mejdunarodnyie-otnosheniya335.html>)
9. Соколова М. Е. Энвайронментализм в начале XXI века
(<https://cyberleninka.ru/article/n/2009-03-009-012-novyyu-envayronmentalizm-svodnyu-referat/viewer>)
10. Шинкаренко А.А., Медина Гонсалес В.К., Некрасов Б.И., Концепция Buen Vivir в контексте экологизации международных отношений 2021 // Ибероамериканские тетради № 1, Том IX 2021, с. 62-75.
(<https://www.iberpapers.org/jour/article/view/435>)
11. Экологическая перспектива на период до 2000 года и далее (https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/environmental_perspective_2000.shtml)
12. <https://publika.az/news/ekologiya2/432462.html>

Резюме

Вафа Муришудлу

Практические и научно-теоретические подходы к изучению глобального изменения климата в международных отношениях

Цель представленной статьи-изучить влияние изменения климата на международные отношения, изучить деятельность международного сообщества по преодолению экологического кризиса, ознакомиться с существующими научно-теоретическими подходами в этой области.

Со второй половины XX века человечество столкнулось с серьезными экологическими проблемами в глобальном масштабе. Глобальные климатические изменения создают не только экологические проблемы, но и влияют на межгосударственные отношения. Поэтому в последнее время борьба за изменение климата и преодоление его последствий стала неотъемлемой частью международных отношений. Неумолимая эксплуатация природных ресурсов в результате антропогенных воздействий дала толчок процессам, не имеющим обратного направления. Рост населения на земле, демографические взрывы в экономически отсталых странах увеличили спрос на продукты питания, миллионы людей столкнулись с угрозой голода. В результате “приручения природы” во время промышленных

революций в разных частях света произошли “экологические потрясения”. Климатические катастрофы, землетрясения, наводнения, засухи и т. д. были и раньше, но эти явления были природными явлениями, а теперь природе пришлось столкнуться с проблемами глобального масштаба под влиянием деятельности человека. В результате существование жизни на самой планете оказалось под угрозой. Ухудшение состояния окружающей среды привело к загрязнению атмосферы или загрязнению источников питьевой воды, а также повлияло на фауну и флору земли. В результате роста промышленного производства, самопроизвольного использования природных ресурсов, загрязнения окружающей среды под антропогенными воздействиями и возникновения новых экологических угроз перед человечеством встали новые угрозы, такие как климатические проблемы. Со второй половины XX века экологические проблемы стали привлекать внимание международного сообщества. Проблемы, связанные с климатом и экологией, стали составной частью международных политических процессов.

В представленной статье рассматриваются возникающие теории и течения в области преодоления экологических кризисов, рассматривается вопрос о движении зеленых в различных странах мира, в том числе политика международных организаций в отношении экологических программ.

Ключевые слова: *глобальное изменение климата, охрана природы, экологические проблемы, глубокая экология, концепция Buyen vivir*

Summary

Vafa Murshudlu

Practical and Scientific-Theoretical Approaches to the Study of Global Climate Change in International Relations

The purpose of the presented article is to study the impact of climate change on international relations, to study the activities of the international community to overcome the environmental crisis, to get acquainted with existing scientific and theoretical approaches in this area.

Since the second half of the XX century, humanity has faced serious environmental problems on a global scale. Global climate change creates not only environmental problems, but also affects interstate relations. Therefore, the struggle for climate change and overcoming its consequences has recently become an integral part of international relations. The inexorable exploitation of natural resources as a result of anthropogenic impacts has given impetus to processes that do not have a reverse direction. Population growth on earth, demographic explosions in economically backward countries have increased the demand for food, millions of people are facing the threat of hunger. As a result of the “domestication of nature” during the industrial revolutions, “environmental shocks” occurred in different parts of the world. Climate catastrophes, earthquakes, floods, droughts, etc. have been before, but these phenomena were natural phenomena, and now nature has had to face problems on a global scale under the influence of human activity. As a result, the existence of life on the planet itself was under threat. Environmental degradation has led to pollution of the atmosphere or contamination of drinking water sources, and has also affected the fauna and flora of the earth. As a result of the growth of industrial production, the spontaneous use of natural resources, environmental pollution under anthropogenic influences and the emergence of new environmental threats, humanity has faced new threats, such as climate problems. Since the second half of the XX century, environmental problems have begun to attract the attention of the international community. Climate and environmental issues have become an integral part of international political processes.

The article discusses emerging theories and trends in the field of overcoming environmental crises, examines the issue of the green movement in various countries of the world, including the policy of international organizations regarding environmental programs.

Keywords: *global climate change, nature conservation, environmental problems, deep ecology, Buyen vivir concept*

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.ü.f.d. Qasımov Səyavuş Kamran oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.